

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 6.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2018

Készült a *Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport*
keretében
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

A borítón a *Helikoni kedvtöltés* (1819) belső címképe

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

SZEMLE

A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század)

A magyar, latin és német nyelvű forrásokat feltárta, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta KILIÁN István, szerkesztette, lektorálta és az előszót írta MEDGYESY S. Norbert (Budapest: Ráció Kiadó, 2017)

„Angyal bújjék házatokba!”
(Brassó, 1751)

A magyar és közép-európai folklór egyik színesebb „szövegbirodalmát” a karácsonyi ünnepkörhöz tartozó művek alkotják. Itt mindenre találunk példát, kezdve a szakrális, teológiai tudásra építő művektől a közérthetővé tett bibliai események verses vagy dramatikus bemutatásán át az alpári tréfákkal tűzdelt, karneváli hangütésű profanitásig. Ebben nemcsak annak van szerepe, hogy a kereszténység korai századaiban az egyház a hellenisztikus és „pogány” kultuszok sok elemét beépítette az ünnepkörbe, hanem a folytatásnak is. A karácsony megünneplésének módja lassan két évezrede hordozza e stílusrétegek keveredését, s a kaleidoszkópban állandó elemként forognak, békésen megférnek a fenti hagyományelemek. A Vergiliustól kölcsönzött neveket viselő betlehemi pásztorok például néha tudós teológusként beszélgetnek egymással, máskor (s a néphagyományban ez válik általánosabbá) az öreg pásztor nógató, többnyelvű tréfákkal bohóckodó, maszkos figuraként lépnek elének.

2017-ben több évtizedes elhivatott forrásfeltáró munka eredményeként vehette kézbe az olvasó Kilián István kötetét. A kritikai igényű szövegkiadás minden eddiginél teljesebb képet ad a karácsonyi ünnepkörbe tartozó, magyarországi eredetű (vagy itt is megörökített) dramatikus játékokról, a középkortól a XVIII. század végéig. A nagy ívű vállalkozás összetett feladatot rótt a sajtó alá rendezőre és munkatársaira, közülük főként a végső változat létrehozásában oroszánrészt vállaló Medgyesy S. Norbertre. Nemcsak a kiadandó szövegek többnyelvűsége (magyar, latin, német és szlovák) kívánt önálló módszertant, hanem valójában a Jézus születéséről szóló színdarabok nehezen összehasonlítható vonásai is. Ez utóbbit egy, az evangéliumok szöveghelyeiből kirajzolódó motívumrendszer segítségével oldották meg, amelynek összetevői egyúttal a színjátékok dramaturgiai paneleiként szolgáltak (50–53, Medgyesy munkájaként).

Mivel a recenzens nem drámatörténész, s a *Doromb* sorozat alapvető céljához is szeretne hű maradni, főként a kötet közköltészeti szempontból fontos részleteire hívja fel a figyelmet. A recenzió végén néhány általános textológiai észrevétel következik.

A kötet értékes anyaga irodalomszociológiai tanulságokat rejt, ezekre jelen kötet regionális arculata miatt is felhívom a figyelmet. A ránk maradt karácsonyi színjátékok ugyanis közel sem fedik le az egész magyar nyelvterületet, a szövegek többsége a Dunántúlról, a Felvidékről és Erdélyből való, csekély számú partiumi és alföldi adattal. Ezzel összefügg az arány, mely szerint összesen nyolc protestáns darabot ismerünk, szemben a huszonhárom katolikussal. Szöveges vagy dramaturgiai áthallások mindazáltal bőségesen lehetnek a felekezetek karácsonyi játékaik között, nem beszélve az esetleges zenei betétekről, amelyek a népének-repertoár közös elemei miatt hordozhattak rokon vonásokat. Mégis szembeötlő, hogy az ide sorolt alkotások csaknem háromnegyede (!) a katolikus iskolákhoz, illetve az ő templomi színjáték hagyományukhoz vezet.

Közköltészeti „mérlegen” az sem lebecsülendő haszna a kötetnek, hogy jórészt azokhoz a személyekhez (diákság, alsópapság) vezet vissza az olvasót, akiktől mellest a legtöbb világi közköltészeti forrást ismerjük a XVII–XVIII. századból, jóllehet most egyházi vagy paraliturgikus szerepkörben találkozunk velük, karácsonyi színjátékok alkotóiként vagy szereplőiként. A színműírókon kívül szerencsére sok-sok diák, illetve kispap neve kigyújtható a betlehemesek szereplői közül, talán róluk is kideríthetők még új adatok. A legismertebb példa Tsorik András evangélikus öregdiák vagy tanár, aki 1751-ben Brassóban jegyzett fel egy igencsak népies, már kiforrott hagyományt követő, jórészt 4×8-as strófákban írt betlehemest (18. sz.). Ugyanebben a kéziratban világi énekeket és köszöntőverseket is megörökített, s *Tsorik András-énekeskönyv* címmel fontos közköltési forrásaink közé tartozik. Hasonlóan ismerősen csenghet Herschmann István ciszterci szerzetes neve. E kötetben a *Három szent királyok utazása* című, 1767–1768-ban Győrben és Székesfehérváron színre vitt darab megörökítőjeként találkozunk vele (27. sz.). Ezt a szöveget viszont a néhány évvel később összeírt, világi darabokat is tartalmazó kézirat énekeskönyve lapjaira jegyezte fel, ismét csak jelezve a műfajok és stílusrétegek szomszédosságát (765–768). Végül: Küllös Imolával jelenleg is dolgozunk a XVIII. századi magyar közköltészet újabb gyűjteményes kötetén, ehhez gazdag variáns- vagy előkép-hálózatot jelent a kötet, hiszen a karácsonyi-újévi köszöntőversek előadói és szerzői épp ugyanezek a személyek voltak...

A gyűjtemény legkorábbi darabjai – bár itteni közlésük teljesen indokolt – nehezen illeszthetők közös szerkezetbe a további színművekkel. A XI. századi gregorián *Tractus stellae* (1. sz.) sok szempontból kakukktójás: több száz évvel korábbi a következő tételnél, hiszen egy Nyugat-Európa szerte ismert liturgikus dráma(részlet) hazai másolatáról van szó. Jegyzetei ugyancsak jelentősen

eltérnek a megszokottól, mivel más kódexek nyomán javasolt emendálásokat is tartalmaznak, s a jegyzetíró, Földváry Miklós István egy teljes, énekelhető magyar fordítást is beillesztett a kötetbe („1/B”). Ez egyáltalán nem baj, viszont ráébredtünk ezek hiányára más művek jegyzetanyagában (lásd alább). A rövidke szöveghez tartozó jegyzet a külsős sajtó alá rendező alaposágát dokumentálja (59–68).

A váradi betlehemes (1629) talán Dengeleghy Bíró Péter munkája, s az első teljesebb magyar szövegünk lehetne, ha nem egy sokszorosán rongált kötetstáblából áztatták volna ki Turócszentmártonban. Sajnos így a szöveg nagy része töredékes, s a kibetűzhető helyek rekonstrukciója sem könnyű. Felfedezője, Kilián István ügybuzgalmát jelzi, hogy korábbi kiadásaihoz képest is megpróbált épőbb szöveget készíteni az egyébként gördülékeny és kiforrott benyomást keltő betlehemes játékból. Egy általa is ismert (és hajdan teljes szívvel támogatott) új kiadás azonban kimaradt a hivatkozások közül. 1987-ben Kobzos Kiss Tamás rekonstrukciójában a Hungaroton *Régi magyar betlehemes (1629)* címmel hanglemezzre rögzítette a színháték zömét, zenei betétekkel. A máig népszerű, sok gyülekezetben előadott karácsonyi játék azonban nemcsak hangzó változatban létezik, hanem egy még csiszoltabb nyomtatott szövegkiadásban is, amelyhez a (természetesen hipotetikus, de annál hasznosabb) zenei betétek kottáit is mellékeltek.¹ A jegyzetek kissé sommásan annyival intézik el, hogy ez a lemez csupán rekonstrukció – ezt senki sem vitatja. Ugyanakkor érdemes lett volna tüzetesen végigolvasni a kitűnő költői vénával is megáldott muzsikust, Kobzos Kiss Tamás gondozta szöveget, hiszen számos emendálása, rím- és szótagszám-javítása hasznosulhatott volna a kritikai kiadásban is.

Kiemelkedően fontos munkát végzett Kővári Réka a dramatikus játékokba illeszkedő, egészen különböző karakterű zenedarabok felkutatásával és rekonstrukciójával. Kiváló jegyzetei mögött az előző években közreadott műhelytanulmányok tapasztalatai és elmélyült kutatómunka húzódik. Ezek nyomán az eddig ismertnél árnyaltabb és gazdagabb képünk alakul ki a karácsonyi színhátás zenei hátteréről. Különösen izgalmas e szempontból Peter Eisenberg német nyelven kinyomtatott műve (Bártfa, 1652), amelynek szerzője Hammerschmidt, Scheidt, Schimrack (Šimbarcký) és más egykorú zeneszerzők kompozícióival színesítette az egyes jelenetek lezárását. Ismét csak terjedelmi oka lehet – ezzel együtt fájlahatjuk –, hogy a sok énekes és hangszeres szólamot tartalmazó művek teljes partitúráját nem adhatta közre, csupán a művek első pár taktusát. Elektronikus felületen azonban közzé lehetne tenni ezeket is, hiszen megfris-

1 *Régi magyar betlehemes*, közreadja KOBZOS KISS TAMÁS, ReZeM füzetek 062 (Budapest: Református Egyházzenei Munkaközössége, 1999). Digitális kiadás: *Dúdolj verset: Kobzos Kiss Tamás emlékezete*, szerk. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, SZERÉNYI BÉLA (Budapest: Magyar Hangszerművészek Céh, 2018), DVD-melléklet, a lemez teljes hanganyaga mellett.

síthetnék a magyar régizenei kórusok és kamaraegyüttesek repertoárját ezek a német szerzőktől származó, de Magyarországon bizonyítottan elhangzott zenedarabok. Hogy az illvai Andreas Sartorius (1653) netán rokonságban állt volna az erdélyi szász Sartorius családdal, akik ugyancsak kiterjedt zenei életet ápoltak Nagyszébenben s másutt is, még további kutatásokra ösztönöz.

Akadnak teljes egészében zenés színdarabok is, ezeknek szerencsére teljes kottáját megtaláljuk a kötetben. Példaszerű a zenei anyag gondozása a Georgius Zrunek nevéhez köthető két szlovák (1766, Zsolna, 22–23. sz.) és két magyar (1767, Gyöngyös, 25–26. sz) pásztormise, továbbá a *Prosaes Pastorales* címmel fennmaradt kantátafüzér (1766?, Zsolna, 24. sz.) esetében. Míg a zsolnai misék és kanciók Szlovákiában évtizedek óta közismertek, lemezeken és filmfelvételeken szerepelnek – bár a korábbi szerzői attribúciót követve Edmund Pascha nevével –, addig a magyar testvéreikről jórészt csak felfedezőjük, Pásztor Lajos, majd Rajeczky Benjamin és Kővári Réka tudósított.² A parasztkorok, pasztorális hangvételű, tehát népzenei elemeket is tartalmazó misehagyományok oly fontos dokumentumai ezek, hogy akár további hasonló művek felbukkanásában is reménykedhetünk. Ha másért nem, a Magyarország területén előforduló cseh zenészek és papok révén alkalom nyílhatott e stílus importálására. Maga Zrunek is morva származású, szlovák környezetben élt ferences muzsikusként, aki miután Gyöngyösre került, a helyi adaptációt néhány magyaros(abb) zenei motívum beépítésével készítette el. Verseghy Ferenc a *Rikóti Mátyás* (1804) című szatirikus eposzban a címszereplő kántor fejére olvas ilyesféle stíluskeverést, állathangok utánzását és így tovább – a pálos költő-muzsikusként nyilván saját, számára bizarr egyházzenei emlékeit is felidézhetette.

Már a XVII. századi betlehemes játékokban előfordul – s ezt a későbbi népi gyakorlat is megerősíti –, hogy egy-egy közismertebb népének változatlan formában vagy csak a dallama (nótajelzés) által beépül a deklamált párbeszéd közé, különösen az angyalok kórusa tűnik állandó zenei elemnek. Az 1650-es évektől népszerű *Krisztus urunknak áldott születésén* kezdetű ének Pécseli Király Imre szerzeménye, s dramatikus környezetben is állandó darabnak számít, hiszen szövege a *Gloria*, a pásztorokhoz szóló angyali ének strófáját is tartalmazza (*A magasságban dicsőség Istennek*), tehát kézenfekvő volt teljes szövegével vagy részleteivel, máskor csak a dallamával megidézni. Más dallamok népszerűsége szintén kitapintható, akadnak például a nótautalások között genfi zsoldármelódikák és barokk népénekek is (*A tenger fővenye ki sok; O Jesule dulcedo cordium* stb.).

Nem meglepő tehát a pannonhalmi (1759), dóri (1763) és a jászfényszarui betlehemes (1788) alapötlete: ezek ugyanis nem mások, mint közköltészeti elvek

2 E sorok írója a *Musica Historica* együttessel 1992-ben, majd a székesfehérvári *Vox Mirabilis* Kamarakórusal közösen 2017-ben zenekari-énekkari feldolgozásban vitte színre az I. gyöngyösi misét, de hangfelvételen nem jelent meg.

mentén kibontakozó népének-centók, azaz néhány ismert karácsonyi népének komponált sorozata, szerepekre bontva, ami eleve része az énekszövegeknek (pl. *Csordapásztorok*). Ki tudja, hány hasonló dramatizált énekfűzér készült karácsonyi vagy akár húsvéti alkalmakra, illetve továbbgondolva: hány más műfajú, világi dalból alkothattak ilyeneket? A közköltési források gyakran színpadias szövegei mögött talán hasonló, csak alkalmilag dramatikusan megszólalást is feltételezhetünk, az egyre gyakoribb párbeszédű dalokat is ide értve. (Ez megerősítésként szolgálna a bécsi daljátékoktól függetlenül is kibontakozó magyar „dalszínházi” hagyomány, illetve a későbbi énekes duettek, *kettős dallok* divatjához.) A gazdag zenei jegyzetekből kiderül, hogy a megjelölt dallamok többsége jól azonosítható az egykorú vagy legalábbis a népi gyűjtések nyomán. Apróság, de közköltészeti szempontból mégis fontos, hogy a X. (*Nosza, Mopse, siessünk*) kezdetű éneknél megemlíti ugyan a XVIII. századi magyar dallamok népzenei holdudvarát összegző kézikönyvet,³ viszont nem kerül szóba a – csupán Arany János kéziratából (1874) hivatkozott – *Ha valaki vígan él* szövegcsalád friss kritikai kiadása,⁴ amely az összes XVIII–XIX. századi dallamot és számos szövegváltozatát közli. Az analóg szövegkezdet miatt egyébként valószínű, hogy a betlehemes kötetben első helyen közölt Koncz Gábor-féle dallam, az időben is elég közeli *Nosza, lelkem, siessünk* (1771) ad biztosabb megoldást, ez pedig a fenti oktávról leugró altípusba tartozik. A második szakasz (*Vedd rád, juhász, a bundád*) ugyancsak előfordul önálló szövegkezdetként a néphagyományban, amint erre a jegyzetek utalnak is. A sorozat nyitó szövege (*Jer, mindnyájan örvendjetek*) szintén intertextuális csemegét rejt. Az addigra már legalább 150 éve magyarul is énekelt *Mennyből jövök most hozzátok*, Luther karácsonyi énekét parafrázeálja az alábbi sorpár:

Az Gyermek szép, s igen ékes,
mint tündöklő Nap oly fényes [...]

[Ez gyermek szép és oly ékes
Vigasságra kellemetes.]

A fenti filológiai érdekességeken túl végül néhány módszertani problémát is fontos megemlítenem egy leendő bővített vagy elektronikus kiadás reményében. Céloom legkevésbé sem a kötekedés vagy az apró hibák kipécézése, hiszen az effélék minden komolyabb textológiai munka velejárói, s aligha állíthatja magáról bárki, hogy tökéletes megoldást tud a kiolvashatatlan szavakra vagy több év-

3 DOMOKOS Mária és PAKSA Katalin, „Vígsággal zeng Parnassusnak magas teteje”: 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány / „The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight”: 18th-century musical sources and the Hungarian folk music (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2016).

4 *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István és KÜLLŐS Imola, Régi magyar költők tára, XVIII. század 14 (Budapest: Universitas Kiadó–Editio Princeps Kiadó, 2013), 195. sz. és jegyzetei.

század szöveganyagának teljesen egységes kiadására. Úgy tűnik azonban, hogy e roppant fontosságú kötet sajnos a szerző és csapata heroikus munkája és egyésgesítő szándéka ellenére is nélkülözötte a kiadói szerkesztő és korrektor munkáját, illetve általánosságban az elmélyültebb kiadói koncepciót. Máskülönbén már a jegyzetek véglegesítésekor feltűnt volna, hogy a színjátékoknak szerepel ugyan egy számozott listája az előszóban, de a konkrét szövegek nincsenek megszámozva. Azért furcsa ez, mert a *Régi magyar drámai emlékek* sorozatában – amely épp Kilián István személye miatt magától értetődő mintaképp szolgált – minden opus sorszámot visel, hasonlóan az egyéb kritikai kiadásokhoz (többek közt a *Régi magyar költők tárához* és a szerzői sorozatokhoz). Ez jóval több, mint egy praktikus szempont: ez teszi hivatkozhatóvá és összevethetővé az egyes műveket a kötetben belül. A szerzők illetően szándékát jelzi a motívumok konkordanciatáblája, amely az előszó végén, Medgyesy S. Norbert aprólékos munkájaként látott napvilágot – itt természetesen a színjátékok sorszáma szerepel, ám ezekhez később nem tudjuk hozzárendelni a műveket, csak úgy, ha magunknak megszámozzuk őket az előszó vagy a tartalomjegyzék alapján. S ha már a kiadó a kötet jellege nyomán (nagyon helyesen) a fejléces tördelést választotta, a javított kiadásban szintén szerepeltetni kellene a művek sorszámaint a fejlécekben.

A szövegek közreadásában is valamivel egyértelműbb koncepcióra lett volna szükség. Ilyen hosszúságú műveknél a sorok ötönkénti számozása nem luxus, hanem joggal elvárható. Ez mentesítette volna a közreadókat a lábjegyzetes, indexbe tett szövegkritikai hivatkozások alól, amelyek egy tanulmányban még elmennek, de egy kritikai kiadásban ma már egyáltalán nem elegánsak, legfeljebb prózai szövegnél, bár annak olvashatóságát is nehezítik. (A WinWord lehetőségein érdemes túllépni ilyenkor.) Verses művek kiadásánál elegendő lett volna a főszövegben *kurzívval* jelölt emendált szó és a láblécben szereplő sorszámhivatkozás, s a javítás indoklása néha kicsit hosszadalmas. Csak javasolni tudom az RMKT XVIII. századi közköltészeti köteteinek emendálási technikáját, az ott szereplő tömör kulcsszavakat még első kötetünk szigorú lektorával, Stoll Bélával közösen alakítottuk ki. A rövidítések feloldása például az esetek többségében egyértelmű, fölösleges jelölni, csupán az előszóban szokás kitérni erre a gyakorlatra.

Fájó hiányérzetem támadt azonban, amikor a névmutató és a földrajzi mutató mellőzésével szembesültem. Semmilyen határidő nem teszi védhetővé, hogy egy ilyen volumenű, több évtizeden át készített, interdiszciplináris jellegű kritikai kiadás mutatók nélkül jelenjen meg. Már csak az érintett külföldi irodalmi-zenei kapcsolatok, illetve néhány mű rekonstruálható szereposztása miatt is roppant értékes adatokat szolgáltatott volna a névjegyzék. Aligha kell magyaráznom a textológiában jártas olvasóknak és szerkesztő-sorstársaimnak, hogy a mutatókészítés valójában utolsó szerviz lehetőségét jelenti az úrhajó fellövése előtt, s rengeteg apró kérdés és következtelenség megoldódik általa. Ráadásul

ma, amikor 200 oldalas mini tanulmánykötetekhez is készül névmutató, kifejezetten bizarrnak hat a hiánya a 900 oldalt meghaladó terjedelmű, apró betűkkel szedett drámakorpusz esetében.

A szerkesztőkkel folytatott korábbi eszmecsereék alkalmával már megtudtam, hogy az idegen nyelvű (német, latin, szlovák) darabok fordítása terjedelmi okokból nem fért a kötetbe. Ezt annak ellenére sajnálom – gondolom, más is –, hogy valamicskét mindegyik nyelven kapiskálok, de ennél itt mélyebb szövegismeret kellene, hogy a finomabb, komparatív értékű összefüggésekre is felfigyelhessen az olvasó. Avatott specialisták bizonyára a külföldi gyűjteményekben megtalálnák a kötet többi latin és német szövegének variánsait, talán közvetlen előképeit is. Legalább egy hálózati portál kellene, ahol ezek a fordítások nyomdaköltség nélkül elérhetőek volnának. A kézdivásárhelyi-kantai betlehemesnek (1732 előtt; 14. sz.) ráadásul maga Kilián István készítette el szép, időmértékes műfordítását, amely 1986-ban a *Napjaink* folyóiratban jelent meg.⁵ De őszintén szólva egy olyan nyomtatott kiadásnak még jobban örülnék, ahol ezek a nyers- és műfordítások a szövegek mellett, vagy legalább a jegyzetekben szereplnének (vö. a XVII. századi RMKT-köteteket). Nem növelnék meg annyival a terjedelmet, amennyivel hozzájárulnának a könnyebb használathoz. Ha pedig végigtekintünk a különböző egyházak utóbbi években kiadott reprezentatív kötetein, bármelyikünknek eszébe juthat, hogy az érintett felekezetek gond nélkül összeadhatnák egy valóban karácsonyi méltóságú, talán néhol a nagyközönséget is megszólító kötet többletköltségeit. S ha már érintettük e kérdést, nem hallgathatom el, hogy a támogatók még egy egész kicsivel bőkezűbbek lehettek volna, s akkor a kulcsfontosságú kötet kemény táblás kötésben látott volna napvilágot. A jelenlegi puha papírkötés már néhány hónap intenzívebb használat után gyengülni látszik. Használni, forgatni szeretnénk pedig irodalmi olvasmányként, zenei forrásműként, színre kívánczó vagy átdolgozva színpadra állítható darabok szövegkönyveként. Már csak emiatt is reménykedjünk egy mihamarabbi javított és fizikailag is teherbíróbb kiadásban...

Csörsz Rumen István
(MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

5 KILIÁN István, „A kézdivásárhelyi betlehemesről”; „Betlehemes: Karácsonyi játék az 1700-as évek elejéről”, *Napjaink: Irodalmi és művelődési lap*, 25, 12. sz. (1986): 20–23.

Szendrey Júlia összes verse. Sajtó alá rendezte, a kísérőtanulmányt, a jegyzeteket és az életrajzot írta GYIMESI Emese. Budapest: Kortárs Kiadó, 2018, 305 l.

Gyulai Pál 1858-ban jelentette meg a Pesti Napló április-májusi számaiban *Író-nőink* című, ötrészes cikkét, mely komoly vitát robbantott ki a női emancipáció tárgykörében arról, hogy vajon a nők alkalmasak lehetnek-e az írói pályára. Noha a maró kritika valódi célpontjai a divatlapok voltak, Gyulai Pál nevezett írásában Majthényi Flóra és Szendrey Júlia munkái kapcsán fejtette ki, hogy a nő nem alkalmas művészetre és tudományra, s hogy általánosságban „bármily nagy tehetséggel bírjon valamely nő, sem az államügyekben, sem a költészetben, sem a tudományban nem emelkedhetik egy rangra a hasonló tehetségű férfiúval”.¹ Véleménye szerint a nők irodalmi pályára ugyan nem hivatottak úgy, mint a férfiak, de útleírásokban, tárcákban, gyermekeknek szóló műfajokban esetleg sikeresek lehetnek. Gyulai a XIX. században általánosan elterjedt nézeteket fogalmazta meg, amikor azt írta, hogy a „magyar írónők csak dilettánsok s az ezer szerencse”.² Ennek az ideológiának, mely szerint férfi és nő biológiai nemük alapján különböző feladatokra alkalmas, morális vonatkozásai is voltak, ti. azért óvták a közélettől a nőket, mert félték, hogy amíg a világi dolgokban forgolódnak, családi életük tönkremegy, s gyermekeikre nem lesz idejük. Ez a néhol meglehetősen karcos kritika itt azért is fontos, mert éppen Szendrey Júlia volt az, aki Gyulai recenziójában méltánylatot nyert, mivel a gyermekeknek szóló irodalmat gyarapította műfordításaival. Gyulai követendő példaként állította az aggasztóan szaporodó számban tévútra lépő hölgyek elé: Szendrey nem eléggé dicsérhető módon Andersen meséit ültette át magyar nyelvre, s nem tört férfiúi babérokra. Gyermekelemények gyarapításában való munkáját méltatta tehát, s megemlíttette, hogy a Vasárnapi Újságban megjelent *A kis köpeny* című munkája is jól sikerült.

Szendrey Júlia költői indulása éppen ezekre az évekre tehető, miként más nőtársáé is: ekkoriban jelentek meg Ferenczy Teréz (1853) és Szász Károlyné (Iduna, 1854) posztumusz kötetei. Szendrey első versét, a *Három rózsabimbót* 1857-ben a Vahot Imre által szerkesztett Napkelet közölte. Gyimesi Emese, jelen kötet sajtó alá rendezője, már korábban is törekedett hangsúlyozni munkáiban, hogy Szendrey Júlia nem Petőfi Sándorral kötött házassága alatt kezdett verseket írni, s hogy az írónő nemcsak költemények, fordítások, hanem napló és elbeszélések írásával is foglalkozott. Irodalmi munkásságát az 1860-as években komolyan méltatta a kritika, az egyik legjobb írónőnek tartották (206).

1 GYULAI Pál, „Író-nőink”, in GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok (1854–1861)*, 272–307 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908), 274.

2 Uo., 290.

A *Szendrey Júlia összes verse* című kötet 2018-ban jelent meg a Kortárs Kiadónál, Gyimesi Emese szerkesztésében. Megjelenése is rendkívül impozáns, hiszen a borítón Szendrey Júlia *Virágcsokor* című akvarellje látható, amely a Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti és Relikviatár, Képzőművészeti Gyűjteményéből származik. A kiadvány jelentőségét az is adja, hogy a versgyűjtemény egészét mindeddig soha nem publikálták. A kiadás struktúrája jól átgondolt szerkesztési elvet mutat, a főszöveg és az apparátus aránya megfelelő. *Szendrey Júlia versgyűjteményének* egységét (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár) *Szendrey Júlia egyéb versei és verstöredékei* (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára), a *Vegyes költemények* (kettő az MTA Kézirattárában, egy az OSZK Kézirattárában, kettő pedig magántulajdonban) követik, majd a *Függelék* következik, benne Gyimesi Emese kísérő tanulmányával, a *Jegyzetekkel* és az általa összeállított Szendrey Júlia-biográfiával, végezetül a *Forrásjegyzékkel*. A kötetet színes, igényesen válogatott képmelléklet zárja, melyben több fotó az OSZK Kézirattárában és az MTA KIK Kézirattárában található kéziratok színes reprodukciója, mások például Szendreyt és családtagjait ábrázolják. Az utolsó egység a névmutató és a tartalom.

Gyimesi Emese *A versíró Szendrey Júlia* című kísérő tanulmányában Mikes Lajos 1930-as véleményét tolmácsolva felidézte, hogy Az Est Lapok *Irodalom* rovatának vezetője a Szendrey-hagyaték irodalomtörténeti jelentőségét már a XX. század elején felismerte. Az összesen negyvenkilenc verset és egy négyoldalas verstöredéket tartalmazó kilencven, számozott lapból álló versgyűjteményt a Magyar Tudományos Akadémia őrizte. Szendrey e versek alatt feljegyezte a keletkezés helyét, dátumát és az esetleges publikációkat is; mindez azt mutatja, hogy műveit nyilvánosságnak szánta. Előbbi azonban nem igaz minden versére: vannak, amelyek háztartási feljegyzésekkel keveredtek, s ezeket Gyimesi Emese szerint Szendrey feltehetően nem is tekintette életműve részének, ezek a veresszövegek, másolatok, fogalmazványok, töredékek az OSZK Kézirattárában találhatóak.

A *Függelék* kritikai és filológiai jegyzetapparátusa közli a jelzetet és az őrzés helyét kivétel nélkül valamennyi költeményről. A *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* azonban a *Három rózsabimbó* esetében megjelenéssel és recepcióval kapcsolatos adatokat közölnek, mely információcsoport következetesebben tartozott volna a *Megjelenés* címszó alá. Hasonló alkalom ezen kívül csak egy van, a „*virrasztók*”hoz [sic!], melynél a megjelenésre vonatkozó információkat tárgyi okoknál fogva már indokolt az előbbi címszó alatt közreadni. A szövegváltozatok leírásánál a szövegben végzett jelölések kigyűjtése kiváló, viszont a jegyzetek közlése talán megfontolható lett volna lapalji jegyzetként is, mert a választott módszer (hogy a *Függelékben*, a szövegtől távol állnak) esetenként megnehezíti az olvasó helyzetét.

Az eltérő olvasói, illetve recenzensi véleményeket és interpretációkat megoszthatja az, hogy Szendrey második házasságáról számon tartja a közvéle-

mény, hogy nem volt mindig kiegyensúlyozott. Jelen kötetben ugyan nem, de Gyimesi Emese egy korábbi írásában már publikálta, hogy Szendreynek nem voltak annyira rosszak a családi körülményei. Például a szokástól eltérően saját szobája, élettere volt, sőt itt szellemi tevékenységre alkalmas bútorok álltak rendelkezésére (könyvesszekrény és íróasztal).³ Ilyen értelemben innovációnak számít Gyimesi Emese kutatási eredményei közül annak felismerése, hogy Horváth Árpád, Szendrey második férje között lévő jó viszony megromlásáért egy pornográf album okolható, amint erről a fiatal kutató egy HVG-nek adott interjújában beszámolt.⁴ Például az [*Annyit gyötörtek engem*] című költemény olvasói interpretációit jelentősen befolyásolhatja ez a körülmény. A vers szerepel Szendrey Júlia egyéb versei és verstördékei között, melyben három index látható, egy a „kék, zöld levék bele”, egy az „egynek szerelme bántott”, egy pedig a „de az ki leginkább” [ti. bántott] (93.) sor után; a kiemelt helyek értelmezése a fentiekre fókuszálva más lehet, mint az olvasó először gondolná.

További szempont, hogy a jegyzetelésben követett eljárás megnehezíti a változatok összevetését, igaz, az eltérő szöveghelyek összehasonlítása főképpen az OSZK Kézirattárában őrzött kéziratoknál lehet izgalmas, mivel azok között sok vers töredékben maradt, a versgyűjtemény tekintetében feltehetően nem tartogat annyi meglepetést (többnyire stilisztikai változtatások történtek – el kell ismerni, gyakran sorok, gondolatsorok törlésével –, de a szövegösszefüggések megfigyelése ezzel az eljárással nehezebb). Nem olyan sajnálatos az a hiányérzet sem, amely abból keletkezik, hogy a közreadó a *Függelékben* a verseket nem látta el sorszámokkal – feltehetően azért sem, mert az index számozása folytonos –, holott a költemények numerációja könnyebben áttekinthetővé tette volna a jegyzeteket, a szövegek számértékét is szemléltetve. Ugyanakkor vitathatatlanul nagy előnyei vannak a Gyimesi Emese által készített jegyzetapparátusnak: a sajtó alá rendező remekül szelektálta az információkat, így egy nem nagy terjedelmű, de informatív jegyzetállomány keletkezett. A szövegmagyarázatok, kontextusba helyezések időnkénti elmaradása (például az *Elfojtott könnyeim* vagy a *Kesergő leány* című verseknél) esetleg azzal is összefügghet, amire kísérő tanulmányából következtethetünk: neki már nem Szendrey alakjának a rehabilitációja a cél, hanem a fellelhető összes Szendrey-vers közreadása, azzal, hogy kizárólag megbízható forrásokra kívánt támaszkodni. Kivételes a szerkesztő precizitása, ugyanis egyetlen tévedés, egyetlen hiba sem található a kötetben, de figyelme még arra is kiterjedt, hogy a szövegeket az idegen szavak magyarázataival ellássa.

3 GYIMESI Emese, „Istenem, *„Istenem, hogy felnövünk mindnyájan!” Szendrey Júlia családja a Hársfa utcában*, https://mindennapoktortenete.blog.hu/2018/04/20/_istenem_hogy_felnovunk_mindnyajan_szendrey_julia_csaladja_a_harsfa_utcaban (2018.12.31.)

4 GYIMESI Emese, „Szendrey Júlia: Egy nő több, mint csak asszony”, *HVG online*, https://hvg.hu/kultura/20181229_Szendrey_Julia_Egy_no_tobb_mintcsak_asszony (2018.12.31.)

Gyimesi Emese elköteleződése a Szendrey-kötet közreadása kapcsán nagy intellektuális bátorságról tesz tanúbizonyságot. Nemcsak a Gyulai- és Arany-féle nőírókhoz kapcsolódó negatív divatlap-recepció ismeretében, hanem azon kontextus okán is, hogy a recenzens úgy véli: a kötetben található verseket a mai olvasó valóban leginkább csak irodalomtörténeti vonatkozásokban találhatja érdekesnek. Ezen a ponton méltatni szükséges, hogy Gyimesi Emese a szövegek közlésében elkerülte a modernizálást. Kiadástechnikai döntését indokolja is: egyrészt szövegeit történeti forrásnak is tekinti, másrészt azért választotta ezt a megoldást, mert nem tapasztalt szövegértelmezést zavaró eltérést a mai írásmódtól. Magam inkább azért tartom lényegesnek e döntését, mert így a kiadás érzékelteti a történeti távolságot, a kulturális másságot nemcsak a szövegek tárgya (például gondolok itt a verskéziratok hátoldalára írt bevásárló cédulák tartalmára, melyek a XIX. századi nő háztartási feladataihoz kötődtek, ma már ritkán vásárolunk csipkét a párnahuzatokra, és nem igazán csináltatunk krinolint se), hanem a helyesírás által is. Többnyire ezt a döntést látjuk az utóbbi évtizedek XIX. századi kritikai szövegkiadásáiban (pl. Kazinczy Ferenc, Jókai Mór). Gyimesi Emese kifogástalanul ismeri ezeket, noha nem tért ki arra, hogy így az általa készített kritikai kiadás hibátlanul illeszkedik a legfrissebb tudományos teljesítményekhez. Erre szerénysége is motiválhatta.

Érintettem fentebb, hogy a Szendrey-verseket leginkább irodalomtörténeti kontextusuk okán tartom érdemesnek olvasni, de arra még nem tértem ki, hogy Szendrey Júlia írói sikere a verseket látva épp a cikkem elején idézett Gyulai-féle irodalmi elvárásoknak látszik megfelelni. Gyimesi Emese tartalmasan foglalja össze: „Szendrey Júlia privát íráshasználatában markánsan kirajzolódtak azok a nyilvánosság előtt gyakran emlegetett női szerepmoделlek (anya, háziasszony), amelyek a korabeli sajtó szerint az életstratégia fontos részét képezték, másrészt azok a költő(női) szereplehetőségek és tartalmak is, amelyeket a folyóiratok versanyagának jelentős része képviselt (elmúlás, halálvágy, valamint az anyai szeretet).” (200.) Ahogyan arra Gyimesi is felhívta a figyelmet, azok a versszövegek, amelyek férfias érzelmekhez kapcsolódtak, mint például a hazaszeretet, nem kerültek publikálásra, feltehetően azért sem, mert Szendrey érezte, hogy ezek idegenek a többi vers női beszédmódjától. A publikált versek témái (halálvágy, szenvedés, 203.) meglehetősen tipikusnak mondhatók a nőírók körében olvasható költemények között, de vannak meglehetősen eredeti strófái is. A *Hajnal-e, alkony-e* (1856) című versben, melynek verselése és rímszerkezete nem kifejezetten izgalmas, váratlanul az egész világ pusztulását jeleníti meg az alkonyi nap perzselő sugarait lefestve:

Ha pedig alkonyat,
Jaj volt ott a földnek,
A hová e napnak
Sugári sütöttek!
Hogyha északi fény
Az elnevezése,
Ugy az egy meggyilkolt
Világ elvérzése! (40)

Sajnos, a zárás ebben az esetben is meglehetősen banálissá válik a perzselő napnak a kigyulladt szívvel való párhuzamba állításával. Ugyanígy szép, bár kissé klisé az elmúlás kapcsán a *Piros virág, száz levelű rózsza* kezdetű, életében nem publikált költeményben a hulló szirmokról a vércseppekre való asszociáció:

Úgy hullanak a levelek róla,
Mintha mind megannyi vércsepp volna. (128)

Zárszóként kiemelném, hogy e fontos kötet kiadása arra is rávilágít, hogy Szendrey Júlia költészete egyszerre kapcsolódik és távolodni látszik Lawrence E. Klein által vitatott „domestic thesis”⁵ elmélet relevanciájához hazai viszonyok között. Eszerint a XVIII. században, míg a nők a háztartási gondokkal bajlódtak, addig a férfiaknak jutottak a hazafias, nyilvánosság előtt zajló ügyek.⁶ Úgy látszik, hogy hazai pályán a XIX. században erről nem teljesen haszontalan szót ejteni, még egy olyan személy özvegyének esetében sem, akinek a kultuszában a forradalmár közéleti szerep jelentős volt (ennek komplexitására Gyimesi is reflektált). Meglehet, Szendrey a „domestic thesis” gondolatában nem sok örömet találna, hiszen azt jegyezte fel 1858-ban, hogy a Gyulai-kritika neki „több epelázt okozott, – mint amennyit Karlsbad összes gyógyforrásai az idén jóvátenni bírnának” (225).

Szabó P. Katalin
(ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola)

5 Lawrence E. KLEIN, „Gender and the public/private distinction in the eighteenth century: Some questions about evidence and analytic procedure”, *Eighteenth Century Studies*, 29, 1. sz. (1995): 97–109.

6 Lásd bővebben VADERNA Gábor, „A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon”, in *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Íróknak című írásáról*, szerk. Török Zsuzsa, Hagyományfrissítés 4, 117–154 (Budapest: Reciti, 2016), 131.